
FODOR ÉVA

A környezeti nevelés koncepciója, és annak változásai a főbb ENSZ-dokumentumok tükrében

---

KÖZELÍTÉSEK

ÖSSZEFOGLALÓ

A szerző e tanulmányt áttekintő, gondolatébresztő írásnak szánja, melyben az olvasónak egyfajta részletező, szöveges folyamatábra segítségével mutatja be a környezeti nevelés koncepciójában történt változásokat az 1970-es évektől napjainkig. A tanulmány az Egyesült Nemzetek Szervezete által publikált, illetve a témában releváns dokumentumok részletes és tematikus egységekre bontott táráat tartalmazza, ahol az olvasó kedve szerint kutakodhat, inspirációt merítve saját pedagógiájához.

A részletező elemzés konklúziójaként a szerző a környezeti nevelés koncepciójának változásában alapvetően három tendenciát azonosított. Az első szerint az 1980-as évekre kialakult a környezeti nevelés főbb eszmei háttere, ez után az időszak után a jelentéstartalom már nem változott jelentősen. Az alapkoncepció a következő: a környezeti nevelés legfontosabb célja és feladata az állampolgárok magatartásának a környezet védelmére irányuló befolyásolása, vagyis a környezetvédő magatartás kialakítása.

A második tendencia mentén a fenntartható fejlődés eszméjének megjelenésével a környezeti nevelés koncepciója is változott. A változás kétféleképpen érhető tetten: egyrészt az 1987 előtti időszakban valamelyest dominánsabb volt a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos tartalmak tanítása, míg utána a fenntarthatóság társadalmi (és az azokkal gyakran összefonódó gazdasági) kérdései is hasonló figyelmet kaptak. Másrészt a Közös jövőnk jelentés publikálása után a nevelésben, oktatásban és képzésben is nagyobb hangsúlyt kapott a fenntartható fejlődés eszmei hátterének, illetve a megvalósításban fontos alapelveknek a megismertetése az állampolgárokkal.

A harmadik tendencia, miszerint az 1990-es évektől kezdődően a környezeti neveléssel kapcsolatos tartalmak inkább gyakorlati irányultságot tükröznek. A többnyire az előző két évtizedben megfogalmazott elvi keretekre épülő célok elérését szolgáló, hosszú távra szóló, nemzetközi méretekben érvényes akciótervek és akcióprogramok célja, hogy segítséget adjanak a tagállamoknak a környezeti neveléssel kapcsolatos gyakorlatuk konstruktív irányba történő előmozdításához.

1. BEVEZETÉS

A *fenntarthatóság* megvalósítása az utóbbi évtizedek fontos környezeti, társadalmi és gazdasági kihívása. A fenntartható fejlődés fogalmát az 1987-es *Közös jövőnk* jelentés (Persányi, 1988) vezette be a köz tudatba, jöllehet már a korábbi, az *Egyesült Nemzetek Szervezete* (a továbbiakban: ENSZ) által publikált dokumentumok több ízben említést tettek az e kérdéskörhöz sorolható problémák megoldásának, és egy hosszú távon fenntartható életmód kialakításának szükségességéről. A különböző szaktudományok igyekeztek gyors és adekvát megoldást találni erre a kihívásra, vagyis a természeti és társadalmi környezet minőségét megőrizni és javítani képes technológiát kifejleszteni. Időközben világossá vált azonban, hogy a fenntarthatósággal kapcsolatos problémák megoldásának kulcsa nem csupán az új technikákban, hanem sokkal inkább azok belátó és felelősségteljes használatában, illetve az emberi szükségletek újragondolásában rejlik.

A *pedagógia* is megadta a maga választát erre a kihívásra. A következő generációk szükségleteinek kielégítését biztosító és a környezet minőségének hosszú távú megőrzését lehetővé tevő életmód megvalósítása érdekében ugyanis elengedhetetlenné vált a népesség széleskörű és konzekvens tájékoztatása. Az egyes nemzetek saját erőfeszítéseit segítő, az ENSZ az 1970-es évektől expliciten foglalkozik a *környezeti nevelés* főbb elméleti és gyakorlati vonatkozásaival, így adva nemzetközi érvényű egységes állásfoglalást és útmutatást

a tagállamoknak a környezeti neveléssel kapcsolatban.

E tanulmány célja, hogy az 1970-es évektől napjainkig publikált, célzottan a környezeti neveléssel foglalkozó ENSZ dokumentumok elemzésével mutassa be az olvasónak a környezeti nevelés koncepcióját, illetve annak változásait az elmúlt fél évszázad során. Az értekezésben központi szerepet kap a *fenntarthatóságra nevelés* főbb aspektusainak ismertetése.

2. A KÖRNYEZETI NEVELÉS FŐBB JELLEMZŐI

Az ENSZ első, kifejezetten környezeti nevelés témában megrendezett konferenciáját „Környezeti nevelés az iskolai tantervben nemzetközi munkatalálkozó” (International Working Meeting on Environmental Education in the School Curriculum) címmel 1970-ben, Carson City-ben bonyolították le (IUCN¹ és UNESCO², 1970). Azóta számos egyéb konferencia került megrendezésre: az ENSZ Konferenciája az Emberi Környezetről, 1972; UNESCO-UNEP³ Nemzetközi Környezeti Nevelési Műhely, 1975; UNESCO-UNEP Kormányközi Konferencia a Környezeti Nevelésről, 1977; UNESCO-UNEP Nemzetközi Kongresszus a Környezeti Nevelésről és Képzésről, 1987; ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia, 1992; Fenntartható Fejlődés Világszcúcs, 2002 és ENSZ Konferencia a Fenntartható Fejlődésről, 2012. A konferenciákon és munkatalálkozókon kívül több dokumentum (Közös jövőnk jelentés, 1987), illetve kezdeményezés (ENSZ Fenntartható Fejlődésre Nevelés

¹ International Union for Conservation of Nature and Natural Resources: Természetvédelmi Világszövetség

² United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete

³ United Nations Environment Programme: Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Környezetvédelmi Programja

Évtizede, 2000–2014; ENSZ Millenniumi Fejlesztési Célok, 2000–2015 és Fenntartható Fejlődési Célok, 2016–2030) foglalkozik a fenntarthatóság neveléssel és oktatással kapcsolatos vonatkozásaival.

A fenntarthatóságra nevelés területe mélyen a környezeti nevelésben gyökerezik, ebből adódóan a tanulmány először a környezeti nevelés fontosabb sajátosságait mutatja be, majd ezután tér rá a fenntarthatóságra nevelés koncepciójának ismertetésére.

A következő fejezetekben a szerző a tematikus egységekbe szedett hivatkozásokkal egy mélyebb tájékozódásra alkalmas tudástárat kínál az olvasóknak. A források közötti tájékozódást megkönnyítendő **vas-tag betűs kiemelések jelzik a kulcsfogalmakat**, valamint a megértés szempontjából **lényeges tartalmakat**.

2.1. A környezeti nevelés általános jellemzői⁴

A környezeti nevelés alapjában véve több tudományág és szakterület együttműködését igényli (IUCN és UNESCO, 1970; UN, 1973; UNESCO és UNEP, 1975; MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; Bulla és mtsai, 1993; UNESCO, 2005; és UN, 2012); élethosszig tartó folyamat (UNESCO és UNEP, 1975; MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; UN, 2002; UNESCO, 2005; UN, 2012; és UN, 2015); **holisztikus** (MKNE, 2000).

A környezeti nevelés **gyakorlat- és cselekvésorientált**, vagyis **gyakorlati jellegű** (MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; Persányi, 1988; Bulla és mtsai, 1993; UN, 2002; UNESCO, 2005);

cselekvésközpontú (MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988); **a környezeti nevelésben részt vevők aktív részvételére épít** (UN, 1973; UNESCO és UNEP, 1975; MKNE, 2000; Persányi, 1988; Bulla és mtsai, 1993; UN, 2001; UNESCO, 2005; és UN, 2012.); **képes alkalmazkodni a gyorsan változó világ kihívásaihoz** (MKNE, 2000; Persányi, 1988; és UNESCO, 2005);

A környezetre vonatkozó ismeretek tekintetében elmondható, hogy a környezeti nevelés **a környezetet annak teljességében érti** (UNESCO és UNEP, 1975; MKNE, 2000; és UN, 2012); **a jelen és jövőbeli környezeti helyzetekre koncentrálna** (UNESCO és UNEP, 1975; MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; és UNESCO, 2005); **a fejlődést és a növekedést környezeti szempontból vizsgálja** (UNESCO és UNEP, 1975); **figyelembe veszi a környezeti problémák komplexitását** (MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; Persányi, 1988; és UNESCO, 2005); **a környezet szerteágazó problémáit tárja fel**, ezáltal segíti a jelenlegi tetteink közeli és távoli jövőre gyakorolt hatásainak megértését (MKNE, 2000).

A környezeti nevelés **a környezeti problémákat globális szemlélettel vizsgálja, figyelembe véve a regionális és helyi különbségeket** (UNESCO és UNEP, 1975; és UNESCO, 2005).

A környezeti nevelés **a nevelés és oktatás reformját sürgeti**, hiszen a felnövekvő generációk releváns, korszerű nevelése és oktatása híján a kormányok és döntéshozók által tett rendelkezések csupán rövid távú, felületi megoldáskísérletként értelmezhetők. Ebből adódóan a felnövekvő generációk nevelése és oktatása új és eredményes kapcsolatot követel meg a diákok és

⁴ Az IUCN és UNESCO; 1970; UN, 1973; UNESCO és UNEP, 1975; UNESCO és UNEP, 1988; UN, 2001; UN, 2002; UNESCO, 2005; UNESCO, 2009; UN, 2012; és UNESCO, 2014 forrásokból származó valamennyi meghatározás és idézet a szerző saját fordítása. Az eredeti dokumentumokat lásd a tartalomjegyzékben.

tanárok, az iskolák és közösségek, valamint az oktatási rendszer és a társadalom egésze között (UNESCO és UNEP, 1975), s ennek tükrében a környezeti nevelés minden szintjén és színterén **tartalmi és módszertani megújulásra van szükség** (MKNE, 2000).

A környezeti nevelés **szabályozását tekintve** elmondható, hogy az emberi környezet kérdésében a nevelési tevékenység, a jogi szabályozás, a fejlesztési elképzelések, az ellenőrzés, illetve a kormány döntései között összhangnak kell lennie (MKNE, 2000).

2.2. A környezeti nevelés célközönsége

Az alábbiakban elemzett dokumentumok felhívják a figyelmet arra, hogy a környezeti nevelésnek **a társadalom egészére**, tehát minden állampolgárra **ki kell terjednie**, beleértve **valamennyi életkort** (UN, 1973; UNESCO és UNEP, 1975; MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; Bulla és mtsai, 1993; UNESCO, 2005; UN, 2012; és UN, 2015), **a hátrányos helyzetben lévő** (UN, 1973; MKNE, 2000), és **a fogyatékkal élő személyeket** (UN, 2001; UN, 2012; és UN, 2015), illetve a különböző **foglalkoztatási csoportokat** (UNESCO és UNEP, 1988) is. Fontos továbbá figyelembe venni az emberek **szocioökonómiai és kulturális** helyzetéből (UNESCO és UNEP, 1988; UNESCO, 2005; és UN, 2015), illetve **a regionális és nemzeti** adottságokból (UNESCO és UNEP, 1975; UNESCO és UNEP, 1988; és Bulla és mtsai, 1993) adódó **különbségeket** is.

2.3. A környezeti nevelés célja

Az elemzett dokumentumok alapján **a környezeti nevelés legfontosabb célja**

az állampolgárok magatartásának a környezet védelmére irányuló befolyásolása, vagyis a környezetvédő magatartás kialakulásának megsegítése.

A dokumentumok közül számos forrás felhívja a figyelmet az értékek és attitűdök formálásának, illetve a képességek, készségek és jártasságok kialakításának fontosságára a környezeti nevelésben.

Az 1975-ös Belgrádi Charta hasonló álláspontot tükröz, hiszen a környezeti nevelés feladatákként a felnövekvő generációk számára **a tudatosság, tudás, attitűd, készségek, képességek és jártasságok, az ítézőképesség, illetve a környezeti ügyekben való részvétel megalapozását** nevezi meg. Mindezek kialakítását mind az egyének, mind a társadalmi csoportok szintjén fontosnak tartja. A charta értelmezésében a környezeti nevelés magában foglalja továbbá a környezeti ügyekben való részvételt – szintén az egyének, illetve a társadalmi csoportok szintjén egyaránt. A környezeti nevelés célja olyan állampolgárok nevelése, akik a környezetért érzett **felelősségtől** vezérelve **tudatában vannak a környezeti problémáknak**; emellett birtokában vannak azoknak **a képességeknek és attitűdöknek**, amelyek képessé teszik őket arra, hogy egyénileg és kollektíven dolgozzanak a jelenlegi **problémák megoldásán**, valamint részt vegyenek a lehetséges **jövőbeli problémák megelőzésében** (UNESCO és UNEP, 1975).

Az 1977-es tbiliszi konferencia üzenetének értelmében a környezeti nevelés feladata valamennyi ember számára lehetőséget adni azon **tudás, értékek, attitűdök, elkötelezettség, illetve készségek, képességek és jártasságok** kialakítására, amelyek birtokában az egyén képes környezetvédő magatartást tanúsítani. A környezeti nevelés segít egyébiránt a kritikai szemlélet és a **problémamegoldó**

magatartás kialakításában, illetve bátorítja a **kezdeményezést, felelősség-tudatot és elkötelezettséget** a környezeti ügyekkel kapcsolatban. A környezeti nevelés célja tehát egy környezettudatos érték szemlélet kialakításán keresztül ráébreszteni az embereket a környezet-védelemmel kapcsolatos **felelősségükre** (MKNE, 2000).

Az 1987-es moszkvai kongresszus szerint

A környezeti nevelés egy olyan folyamat, amely során – az ide vonatkozó értékek megismerése és fogalmak tisztázása által – kialakulnak azok a képességek, készségek, jártasságok és attitűdök, amelyek az ember és kultúrája, illetve biofizikai környezete között lévő, egymástól kölcsönösen függő kapcsolat megértésére és megbecsülésére irányulnak. A környezeti nevelés magában foglalja továbbá a környezet minőségét érintő kérdésekkel kapcsolatos adekvát magatartást, mind a döntéshozásban, mind pedig az önkifejezésben (IUCN és UNESCO, 1970, 11. o.)

A kongresszus állásfoglalása szerint a környezeti nevelés nem csupán egy pedagógiai megközelítés, amely az **ismeretek és a tudás átadására** szorítkozik, hanem érzelmi és értékelméleti tartalommal is rendelkezik; a környezeti nevelés célja ebből adódóan a környezetvédelem iránti pozitív **attitűdök és személyes elköteleződés** kialakításához segíti az embereket. A fentiek értelmében a környezeti nevelés célja segíteni azoknak a biológiai, fizikai, társadalmi, gazdasági és kulturális tényezőknek a **megértését**, amelyek időben és térben egymásra kölcsönösen hatva alakítják a környezetet; elősegítve ezzel a környezeti problémák megelőzését és megoldását. A környezeti nevelés

feladata ebből adódóan az, hogy képessé tegye az embereket a **környezet** – ezáltal az emberi élet – minőségének megőrzésére és **javítására**. A környezeti nevelésnek el kell látnia az embereket a tudományos és technikai **tudással**, illetve ösztönöznie azt a **morális meggyőződést**, amely a **környezet védelméhez és a környezeti problémák megoldásához** szükséges (UNESCO, 1988).

Az Agenda 21⁵ elsődleges pedagógiai célja a társadalom **tudatosságának** a fenntarthatóság elveivel összhangban történő fejlesztése. Nézőpontja szerint „az oktatást – a kötelező oktatást is beleértve –, a társadalmi **tudatosság** növelését és a képzést olyan folyamatoknak kell tekinteni, amely az emberek és a társadalom számára széleskörű lehetőségeket terem” (Bulla és mtsai, 1993, 348. o.).

A 2002-es johannesburgi világcsúcs értelmében fontos az emberek **környezeti tudatosságának** fejlesztése (UN, 2002).

A 2012-es, Rio de Janeiróban megrendezett konferencia állásfoglalása szerint elengedhetetlen a **fenntarthatósággal kapcsolatos tudatosság** kialakítása a nevelés és oktatás minden színterén (UN, 2012).

A 2005 és 2014 között megvalósult Fenntarthatóságra Nevelés Évtizedének fontos célkitűzése volt a nyilvánosság **környezeti tudatosságának** növelése, illetve az állampolgárok lehető legszélesebb részvétele a kezdeményezésben (UNESCO, 2005).

2.4. A környezeti nevelés módszertani kérdései

A környezeti nevelés módszertani kérdéseit tekintve az elemzett forrásokban

⁵ Feladatok a XXI. századra: az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia dokumentumai.

megjelennek a környezeti nevelés életkori szakaszai, a környezeti nevelésben érintett tantárgyak, a környezeti neveléshez szükséges tanulási környezet, a környezeti nevelésben résztvevő tanulási színterek és tanulási szintek, valamint a környezeti nevelés tananyaga.

A környezeti nevelés életkori szakaszainak tekintetében elmondható, hogy a résztvevő személyek életkorából adódóan más-más nevelési és oktatási célok meghatározása szükséges. Fontos annak figyelembe vétele, hogy **a kora gyermekkori életévek is fontosak a környezeti tudatosság formálásában**; illetve hogy **a folyamatos fogalmi fejlődés**, amin egy adott szakasz megértése alapszik, az azt megelőző időszakban szerzett **tapasztalatokra épül**. A konferencián megtörtént a környezeti nevelésben részt vevő tanulók életkori szakaszokra bontása. **Az első szakaszban** (kb. 5–10 éves kor között) alapvető fontosságú a szókincs, valamint az olyan készségek, képességek, illetve jártasságok (skills) megalapozása, amelyek eredményeként kialakulhat a tanulóknak a környezettudatosság. **A második szakasz** (kb. 11–14 éves kor között) esetében hangsúlyos feladat a helyi, országos, illetve világméretben előforduló környezeti problémák megismertetése a tanulókkal. **A harmadik szakasz** (kb. 14–17 éves kor között) célja a környezeti etika fejlesztése, ennek érdekében segít a tanulóknak megérteni az emberi beavatkozás környezetre gyakorolt hatásait (IUCN és UNESCO, 1970).

A környezeti nevelés tantárgyakban való megjelenésének tekintetében elmondható, hogy az összes tantárgy részvétele szükséges (IUCN és UNESCO, 1970; és MKNE, 2000). Az intézményes környezeti nevelést **integrálni kell az iskolai nevelés és oktatás egészébe** (MKNE, 2000; UN, 2002; és UNESCO, 2005), ebből adódóan minden tantárgy szerves részévé kell tenni, valamint több tantárgy,

illetve **nevelési és oktatási tapasztalat közös eredményének** kell tekinteni (MKNE, 2000).

A környezeti neveléshez szükséges tanulási környezet megteremtése érdekében fontos **a természetes környezetben** és a szabadterén történő környezeti nevelés (IUCN és UNESCO, 1970; és UNESCO és UNEP, 1988). Ennek értelmében a környezeti nevelés az osztályteremben és természeti környezetben egyaránt meg kell hogy jelenjen. A szabadtéri környezeti nevelés esetében mind az iskola területén lévő, mind az azon kívüli helyszínek fontos szerepet játszanak (IUCN és UNESCO, 1970).

A környezeti nevelésnek a formális és nonformális nevelési-oktatási színtereken egyaránt meg kell jelennie (UNESCO és UNEP, 1975; MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; Bulla és mtsai, 1993; UN, 2001; UN, 2002; UNESCO, 2005; UN, 2012; és UN, 2015).

A környezeti tartalmaknak a nevelés, oktatás és képzés minden szintjén meg kell jelenniük (UN, 1973; MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; Persányi, 1988; Bulla és mtsai, 1993; UN, 2001; UN, 2002; UN, 2012; és UN, 2015). Az 1987-es, moszkvai kongresszus szerint különösen fontos a környezeti nevelés egyetemi szintre történő kiterjesztése (UNESCO és UNEP, 1988).

A környezeti nevelés tananyagának kérdésében fontos **a tananyagok és oktatási módszerek folyamatos fejlesztése, illetve tesztelése** a nevelés és oktatás minden szintjén (UN, 1973; MKNE, 2000; UNESCO és UNEP, 1988; és UN, 2015).

Az 1987-es, moszkvai kongresszus számos ajánlást fogalmazott meg a környezeti nevelés módszertanával, illetve a tananyagok tervezésével kapcsolatban. **A módszertani ajánlások** között figyelmet érdemelnek az alábbiak:

- a környezeti nevelési programok tervezésénél ügyelni kell arra, hogy azok megfelelő választ adjanak a célközönség szükségleteire;
- az alap- és középfokú oktatás esetében a környezeti nevelés tanterveinek fejlesztése a fiatalokkal történő tanácskozás útján kell, hogy történjen;
- fontos, hogy az iskola jó példát mutasson (rejtett tanterv);
- szükséges a nevelő hatású légkör biztosítása, s hogy ez jellemezze mind az iskolai, mind az iskolán kívüli tevékenységeket, az iskola előtti (óvodai) neveléstől egészen az egyetemig terjedő, valamint az az utáni nevelést és oktatást is;
- szükséges a jól működő, tradicionális gyakorlatok bevonása a környezeti nevelés tantervébe (*UNESCO* és *UNEP*, 1988).

Ugyanitt a **környezeti nevelés tananyagának tervezésével kapcsolatos ajánlások** közül a legfontosabbak:

- a tanterveknek inkább a magatartás- és attitűdformálásra, mintsem az információátadásra kell törekedniük;
- a problémamegoldáshoz, döntéshozáshoz és a környezeti attitűdformáláshoz kapcsolódó elképzelések prioritást kell hogy élvezzenek;
- a tantervértékelési stratégiáknak magukba kell foglalniuk a problémamegoldással és döntéshozással kapcsolatos attitűdök fejlesztését;
- a környezeti neveléssel kapcsolatos módszerek és tartalmak értékelésének fő kritériuma, hogy a tanulók számára akkor is érvényesek és alkalmazhatóak legyenek, amikor ők már elhagyták az iskolát;
- a környezeti neveléssel kapcsolatos tantervek és oktatási anyagok tervezésénél ügyelni kell arra, hogy azok megfelelően adaptálhatóak legyenek a nemzeti oktatási, környezeti és fejlesztési politikák számára (*UNESCO* és *UNEP*, 1988).

2.5. A tanárképzés fontossága a környezeti nevelésben

Az elemzésbe bevont dokumentumok közül számos forrás felhívja a figyelmet a **tanárképzés fontosságára** a környezeti nevelésben (*IUCN* és *UNESCO*, 1970; *UN*, 1973; *UNESCO* és *UNEP*, 1975; *MKNE*, 2000; *UNESCO* és *UNEP*, 1988; *Persányi*, 1988; *Bulla és mtsai*, 1993; *UN*, 2012; és *UN*, 2015).

Az 1970-es, Carson city-ben megrendezett konferencia felhívja a figyelmet arra, hogy a környezeti nevelés **a tanárképzés programjának létfontosságú részét kell hogy képezze**, illetve hogy a tanár kulcsszereplője a környezeti nevelésnek, így a környezeti nevelés sikere is túlnyomórészt tőle függ. Ebből adódóan fontos mind a felsőoktatásban történő **tanárképzés** (pre-service training), mind pedig a munkába állás utáni **továbbképzések** (in-service training) támogatása (*IUCN* és *UNESCO*, 1970). Fontos továbbá a szakemberek – köztük a tanárok – képzésének és továbbképzésének támogatása **valamennyi tudományterületen és képzési szinten** (*UN*, 1973). Az 1987-es, moszkvai kongresszus felhívja a figyelmet arra, hogy a tanárképzés a környezeti nevelés fejlesztésének kulcsfontosságú tényezője. Ebből adódóan fontos a felsőoktatás során biztosított képzés és a továbbképzés támogatása a formális, illetve a **nonformális színtereken dolgozó környezeti nevelők** esetében egyaránt. Mindemellett elengedhetetlen a **szakemberek, kutatók, technikusok, középfokú szakemberek, döntéshozók, illetve adminisztrátorok** környezeti nevelése, oktatása és képzése is (*UNESCO* és *UNEP*, 1988).

Az 1987-es Közös jövőnk jelentés értelmében a fenntartható fejlődés nevelésben

és oktatásban történő megvalósításának kritikus területe a tanárképzés (Persányi, 1988). A Fenntartható Fejlődési Célok keretrendszere értelmében fontos a képe-sített oktatók számának növelése, különös hangsúlyt fektetve a fejlődő országok esetében, a nemzetközi együttműködés keretében megvalósuló tanárképzésre (UN, 2015).

3. A FENNTARTHATÓSÁGRA NEVELÉS⁶

A fenntartható fejlődés eszméjének megjelenése nagy hatást gyakorolt a környezeti nevelésre. Az 1987-es Közös jövőnk jelentés megjelenése után a környezeti nevelésben különösen nagy hangsúlyt kapott a fenntartható fejlődés elveinek megismertetése az állampolgárokkal, illetve az ezeknek megfelelő, adekvát magatartás kialakítása és megerősítése a nevelés és oktatás által. A fenntartható fejlődés környezeti nevelésben való fontosságát jelzi a tény, miszerint a 2005 és 2014 közötti időszakot a Fenntarthatóságra Nevelés Évtizedévé nyilvánították.

3.1. A fenntarthatóságra nevelés rövid története

A nevelés a legerőteljesebb és leghatásosabb út a fenntarthatóság elérésére. A gazdasági és technológiai megoldások, a politikai szabályozás vagy a pénzügyi ösztönzések önmagukban nem elegendők. Szükség van egy alapvető változásra

abban, hogyan gondolkodunk és cselekszünk (UNESCO, 2014, 16. o.).

A fenntarthatóságra nevelés gyökerei két kutatási terület – a *fenntarthatóságé*, illetve a *nevelés és oktatásé* – ENSZ fémjelzte történetében keresendők (UNESCO, 2005).

3.1.1. A fenntarthatóság területe

Jóllehet, a *fenntartható fejlődés* (sustainable development) fogalmát az 1987-es Közös jövőnk jelentés vezette be a köztudatba, az 1970-es években rendezett ENSZ-konferenciák már említést tettek az alapvető emberi jogok, illetve a környezet jövő generációk számára történő megőrzésének fontosságáról.

Az 1972-es stockholmi konferencia értelmében szükséges egy olyan szemléletmód kialakítása, ami az embereket a környezet védelmére ösztönzi. A konferencia 1. számú alapelve szerint az embernek alapvető joga van a szabadsághoz, egyenlőséghez és a megfelelő életkörülményekhez egy olyan környezeti minőségben, amely lehetővé teszi számára a méltóságot és jólétet. Ebből adódóan az embernek ünnepélyes felelőssége óvni és jobbá tenni a környezetét a jelen és jövő generációk számára (UN, 1973, 4. o.).

A 2. számú alapelv szintén kimondja, hogy a bolygó természeti erőforrásait szükséges megóvni, illetve megőrizni a jelen és jövő generációk számára (UN, 1973).

Az 1975-ös Belgrádi Charta álláspontja szerint **egy olyan új, globális etikára van szükség**, amelyen belül az emberiség

⁶ A fogalom az elemzett dokumentumokban „fenntartható fejlődésre nevelés” (education for sustainable development) és „fenntarthatóságra nevelés” (education for sustainability, sustainability education) változatokban jelenik meg. E tanulmányban a „fenntarthatóságra nevelés” kifejezést használjuk, ami két okra vezethető vissza. Az első ok, hogy a szerző törekedett a következetes fogalomhasználatra; a második pedig a fenntarthatóság és fenntartható fejlődés közötti különbségben keresendő. E különbség magyarázatára jelen értekezés nem tér ki, de lásd: Fodor, 2020.

összhangban van a bioszférával, vagyis az emberiség és a természet között lévő összetett és folyamatosan változó kapcsolatot felismeri és érzékenyen reagál rá. Ennek alapfeltétele a környezetre ártalmas hatások csökkentése, környezetbarát technológiák kialakítása, a természeti erőforrások egyenlő elosztása, valamint a nemzetek közötti békés együttélés. A charta értelmében a környezet védelmére irányuló tevékenységek (environmental action) célja, hogy javítsanak mindenféle ökológiai kapcsolatot, beleértve az emberiség és a természet között lévő, illetve az emberek közötti kapcsolatot is. A charta a környezeti krízis megoldásában és **a jövő generációk számára egy jobb életszínvonal elérésének** érdekében kulcsfontosságúnak tartja a Stockholmban megrendezett ENSZ Konferencia az Emberi Környezetről 96. számú ajánlását (*UNESCO* és *UNEP*, 1975);

Az 1977-ben Tbiliszi-ben megrendezett konferencia értelmében a szegénység a környezeti leépülés egyik formájának tekinthető, ebből adóan **nem lehetséges a környezet védelmét a fejlődés szükségességével szembehelyezni. A jelen generációk jövő generációk iránt érzett felelőssége** tehát elengedhetetlen a környezeti problémák megoldásában (*MKNE*, 2000).

Az 1987-ben kiadott Közös Jövők jelentésben került először megfogalmazásra a fenntartható fejlődés fogalma. A jelentés elkészítésének célja az volt, hogy a környezet állapotának romlását hosszú távon fenntartható, nemzetközi szinten megfogalmazott törekvésekkel sikerüljön megállítani. Ennek értelmében a **fenntartható fejlődés** (a korai magyar fordításokban *harmonikus fejlődés*) **fogalma: „a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől.”** (*Persányi*, 1988, 68. o.).

A jelentés állásfoglalása alapján a fenntartható fejlődés elérésére szolgáló, mélyreható változásokat a társadalmi magatartás, illetve a társadalom szerveződési módjainak megváltoztatásával lehet elérni; a fenntartható fejlődés elérésének alapfeltétele tehát az emberi erőforrások fejlesztése, amiben **az összes generáció nevelése és oktatása fontos szerepet játszik** (*Persányi*, 1988).

3.1.2. A nevelés és oktatás területe

A nevelés és oktatás tekintetében az 1948-as Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (Declaration of Human Rights) kinyilvánította, hogy **mindenkinek joga van a neveléshez és oktatáshoz**. A neveléshez és oktatáshoz való jog megerősítésre került az 1989-es Gyermek Jogairól Szóló Egyezmény (Convention on the Right of the Child) keretein belül is: az egyezmény deklarálja, hogy **az alapfokú oktatásnak kötelezőnek és mindenkinek számára ingyenesen elérhetőnek kell lennie**. Az 1990-es Jomtieni Nyilatkozat (Jomtien Declaration on Education for All) kijelentette, hogy az **alapfokú nevelést és oktatást biztosítani kell minden gyerek, fiatal és felnőtt számára**. Az alapfokú, minőségi nevelést és oktatást tehát ki kell terjeszteni, valamint következetes intézkedéseket kell tenni az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében. A nyilatkozat rámutat **a nemek közötti egyenlőtlenségre**, majd sürgeti ennek orvoslását: hangsúlyozza a nemi sztereotípiák megszüntetését, illetve valamennyi lány és nő nevelésben és oktatásban történő aktív részvételét, illetve a nevelés és oktatás minőségének javítását (*UNESCO*, 2005).

A **minőségi neveléshez és oktatáshoz** kapcsolódóan nemzetközi fejlesztési célokat fejlesztettek ki. A Dakari Cselekvési Keret: Oktatás Mindenkinél (Dakar Framework for Action) hat fontos neveléssel és oktatással kapcsolatos célt fogalmaz

meg. Ezek közül a hatodik a nevelés és oktatás minőségének javítása a mérhető oktatási eredmények elérésének érdekében, különösképp az íráskészség, számolókészség és az életben való boldoguláshoz szükséges képességek terén. A Millenniumi Fejlesztési Célok keretrendszere is foglalja a neveléssel és oktatással. A 2. cél az egyetemes alapszintű nevelés és oktatás elérésére, míg a 3. cél a nemek közötti egyenlőség és a nők egyenjogúságának elősegítésére irányul. Végül a 2003–2012 közötti időszakot az ENSZ az Írásbeliség Évtizedének (United Nations Literacy Decade) nyilvánította. A nevelés és oktatás jelentősége az ENSZ története során hangsúlyosan és ismétlődve jelenik meg (UNESCO, 2005).

A nevelés és oktatás tekintetében tehát különösen nagy hangsúlyt kap a *minőségi* nevelés és oktatás. A fent említett dokumentumok hangsúlyozzák annak fontosságát, hogy **téves az a mítosz, mely szerint a hozzáférésnek meg kell előznie a minőséget**, hiszen bármilyen nevelés és oktatás biztosítása – a minőségtől függetlenül – nem lehet cél. A minőségi nevelés és oktatás koncepciójának fejlődését számos vita kísérte, az idők során azonban a minőség maga dinamikus koncepcióvá vált, amely folyamatosan alkalmazkodik a jelentős társadalmi és gazdasági változásokon keresztülmenő világhoz. A minőségi oktatásban ezzel összefüggésben a *jövőorientált* gondolkodás és előrelátás egyre nagyobb jelentőséget kap – hiszen a régi elképzelések a minőségről már nem kielégítőek. A minőségi oktatásnak a különböző megközelítések ellenére sok közös eleme van; legfőbb célja pedig minden ember számára lehetővé tenni azt, hogy **aktív résztvevője legyen** egyrészt **a saját közösségének**, másrészt **az egész világnak** (UNESCO, 2005).

A minőségi nevelés és oktatás főbb ismérvei:

- támogatja a jogalapú megközelítést minden nevelési és oktatási kezdeményezésben; a nevelés és oktatás emberi jog, ebből adódóan a minőségi oktatás támogatja az összes emberi jogot;
- magában foglalja az Oktatást Mindenkinek elnevezésű kezdeményezés négy alapelveit: megtanulni gondolkodni, megtanulni cselekedni, megtanulni másokkal együtt élni, és megtanulni létezni;
- az embereket arra tanítja, hogy egyéni kompetenciát alakítsanak ki egyénként, családtagként, a közösség tagjaként, illetve globális állampolgárként;
- közvetíti a fenntarthatóság alapelveit, vagyis egy olyan világ megteremtését segíti elő, amely igazságos, méltányos és békés, és amelyben az egyének törődnek a környezettel és a generációk közötti méltányossággal;
- megfontolja a társadalmi, gazdasági, és környezeti összefüggéseket egy adott hellyel kapcsolatban, és a tantervet vagy programot olyanná formálja, hogy az tükrözze ezeket a különleges körülményeket;
- ismeri a múltat, releváns a jelenre, és felkészíti az egyéneket a jövőre;
- tudást épít, életképességet és perspektívát ad, valamint attitűdöket és értékeket fejleszt;
- ellátja a jelen társadalmakat azokkal az eszközökkel, amelyeknek köszönhetően azok fenntarthatóak lehetnek;
- mérhető;
- több, az adott kultúrának megfelelő formában is meg lehet valósítani (UNESCO, 2005).

A minőségi és mindenki számára hozzáférhető nevelés és oktatás kulcsfontosságú eszköz a Millenniumi Fejlesztési Célok megvalósításában. A minőségi és mindenki

számára hozzáférhető nevelés és oktatás magában foglalja az általános lehetőségét **az alapfokú oktatás elvégzésének**, illetve **a fiúk és lányok egyenlő hozzáféréseinek** az oktatás minden szintjéhez (UN, 2001).

Számos országban komoly különbségek mutatkoznak az oktatási rendszerbe való beiratkozási arányait tekintve a fiúk és lányok, valamint a jómódú és szegény családok gyermekei között. A lányok esetében a nemek iránt való elfogultság, a korai házasságkötés szokása, a fizikai és lelki biztonság fenyegetettsége, valamint a nemekre nem érzékeny tantervek mind hozzájárultak a neveléshez és oktatáshoz való alapvető joguk sérüléséhez. A nők kihasználása nem csak nemi diszkrimináció, hanem a gazdaság- és társadalompolitika rossz gyakorlása. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a lányok nevelésébe és oktatásába való befektetés közvetlenül és gyorsan hozzásegíti az egész családot a jobb életkörülményekhez: jobb étel- és egészségügyi ellátottságot és egészségügyi ellátást biztosít; illetve hozzájárul a termékenységi ráta – s ezáltal a szegénység – csökkentéséhez (UN, 2001).

Az „Iskolai étkezések” és a „Vigyél haza élelmet” elnevezésű programok jó példák arra, hogy a helyi kezdeményezések miként képesek rábírní a háztartásokat a lánygyermekek iskolába küldésére. Fontos azonban, hogy e programok nem csupán az étkeztetésben segítenek, hanem több olyan kihívásra is válaszolnak, amivel a fejlődő országok szembeszegnek: a neveléshez és oktatáshoz való hozzájutás hiánya, az egészségügyi problémák és a szegénység. Az iskolai étkeztetések és élelmiszerek több gyermeket hozhatnak az iskolába, egyenlő lehetőségeket teremthetnek a lányok számára, valamint csökkenthetik az alultápláltságot is. Az egyetemes alapfokú oktatás azért kiemelkedő fontosságú a Millenniumi Fejlesztési Célok között, mert a megfelelő,

komplexen értelmezett nevelés és oktatás segítségével a gyermekek olyan képességek, készségek és jártasságok birtokába jutnak, amelyek segítenek nekik – ezáltal családjaiknak is – kiemelkedni a szegénységből (UN, 2001).

A minőségi oktatás céljai – az alapfokú oktatás elvégzése, illetve a fiúk és lányok számára az oktatás minden szintjéhez való egyenlő hozzáférés – megvalósításában fontos szerep hárul az „Oktatás Mindenkinék” (Education for All), illetve az „ENSZ a Lányok Oktatásáért” (United Nations Girls’ Education Initiative) kezdeményezéseknek (UN, 2001).

3.2. A fenntarthatóságra nevelés fogalma

A fenntarthatóság megvalósításában a nevelés és oktatás tehát központi szerepet tölt be. Valójában **a nevelés és oktatás, illetve a fenntarthatóság elválaszthatatlanul összefonódnak**. A fenntarthatóságra nevelésnek figyelembe kell vennie a fenntarthatóság három értelmezési területét – környezet, társadalom (beleértve a kultúrát) és gazdaság –, mindemellett meg kell felelnie a helyi viszonyoknak és kulturális sajátosságoknak is. Ezekből adódóan a fenntarthatóságra nevelés a világon **sokféle formában megjelenhet** (UNESCO, 2005).

A **fenntarthatóságra nevelés a fenntarthatóság elvein alapul**, melyek közül a legfontosabb a méltányosság, a nemek közötti egyenlőség, a társadalmi tolerancia, a szegénység csillapítása, a környezet védelme és helyreállítása, a természeti erőforrások megőrzése, illetve a békés és igazságos társadalmak. Ezek az alapelvek segítenek a kormányoknak, a közösségeknek, valamint az iskolarendszereknek meghatározni azokat a tudástartalmakat, alapelveket, képességeket, készségeket és jártasságokat, amelyeknek köszönhetően a nevelés és oktatás fenntarthatóság-orientálttá válhat,

megalkotva ezzel a fenntarthatóságra nevelés új alapjait. A fenntarthatóságra nevelés a fenntarthatóság mindhárom területével, vagyis a környezettel, a társadalommal és a gazdasággal egyaránt foglalkozik (UNESCO, 2005).

A fenntarthatóságra nevelés az igazságosság, méltányosság, tolerancia, mértékletesség és felelősség értékein alapszik. [...] Elősegíti a nemek közötti egyenlőséget, a társadalmi kohéziót, a szegénység mérséklését, illetve hangsúlyozza a törődést, becsületességet és az őszinteséget. A fenntarthatóság azokra az alapelvekre épül, amelyek elősegítik a fenntartható életmód, demokrácia és a jól-lét elérését. A fenntarthatóságra nevelés további fontos alapelvei a környezet védelme és helyreállítása, a természeti erőforrások védelme és fenntartható használata, a fenntartható termelési és fogyasztási szokások kialakítása, illetve az igazságos és békés társadalmak megteremtése (UNESCO – UNEVOC, 2009, 2. o., idézi: UNESCO, 2014).

Az Agenda 21 36. fejezete meghatározta **a fenntartható jövőt támogató nevelés és oktatás négy fő alapelvét**: a minőségi alapfokú oktatáshoz való hozzáférés javítása; a már meglévő nevelési és oktatási programok átdolgozása; a nyilvánosság tájékozottságának és tudatosságának fejlesztése a fenntarthatósággal kapcsolatban; valamint a képzés elősegítése (Bulla és mtsai, 1993).

Tizenegynéhány évvel később a fenntarthatóságra nevelés főbb **sajátosságai így alakultak**:

- elősegíti és támogatja az élethosszig tartó tanulást;
- egyszerre képes figyelembe venni **a globális problémákat és helyi prioritásokat**;

- **a helyi sajátosságokhoz** és a kulturális viszonyokhoz igazodik;
- elismeri és figyelembe veszi a helyi szükségleteket, ám tekintettel van arra, hogy ezek kielégítése gyakran nemzetközi méretekben megjelenő következményekhez vezethet;
- mind **a formális, mind a nonformális és informális** nevelés és oktatás területén jelen van;
- **alkalmazkodik** a fenntarthatóság fogalmának változó természetéhez;
- **civil kapacitást épít** a közösségalapú döntéshozáshoz, a társadalmi toleranciához, a környezeti gondnoksághoz, a munkaerőhöz és az életminőséghez;
- **interdiszciplináris**, hiszen egy diszciplína sem tekintheti a fenntarthatóságra nevelést a sajátjának, ám mindegyik hozzájárulhat ahhoz;
- **sokfajta pedagógiai technikát használ**, amelyek támogatják a részvétel alapú tanulást és az összefüggésekben való gondolkodást;
- a fenntarthatóság és a hozzá kapcsolódó nevelési-oktatási **gyakorlatok sokféle-képpen megvalósulhatnak**, nem létezik egyetlen univerzális modell, amely minden körülmények között érvényes (UNESCO, 2005).

A fenntarthatóságra nevelés **célja a nevelés és oktatás átalakítása** abból a célból, hogy az elősegítse a fenntarthatóság megvalósítását. E cél elérése érdekében szükséges lehet az oktatási rendszerek és struktúrák átalakítása, illetve a tanítási és tanulási módok megváltoztatása. Fontos, hogy **a fenntarthatóságra nevelés szerves részét képezi a nevelés és oktatás folyamatának**, ebből adódóan nem szabad úgy tekinteni rá, mint egy, a fő tantervet kiegészítő részre, vagy egyfajta nevelési és oktatási gyakorlatra (UNESCO, 2014).

„A fenntarthatóságra nevelés **az élet minden területén** felkészíti az embereket arra, hogy a bolygó fenntarthatóságát fenyegető problémákkal **megküzdjenek**, illetve hogy ezekre **megoldásokat találjanak**.” (UNESCO, 2014, 7. o.).

A fenntarthatóságra nevelés és oktatás megkívánja a **részvételen alapuló tanulást**, illetve az olyan tanulási módszereket, mint például a **kritikus gondolkodás**, a jövőre vonatkozó forgatókönyvek elképzelése és a **közös döntéshozatal**. Ennek értelmében a fenntarthatóságra nevelés célja, hogy megtanítsa az embereket kritikus kérdéseket feltenni; a saját értékeiket tisztázni; rendszerszemléletben gondolkodni; az elsajátított tudáson keresztül reagálni; illetve felfedezni a hagyomány és az innováció között lévő dialektikát (UNESCO, 2014).

3.3. A Fenntarthatóságra Nevelés Évtizede

2002 decemberében az ENSZ Közgyűlése elfogadta az 57/254. számú határozatot, ami beiktatta az ENSZ Fenntarthatóságra Nevelés Évtizedét (United Nations Decade of Education for Sustainable Development) a 2005–2014 közötti időszakra. Ez alapvetően **nem egy teljesen új alapokon nyugvó elképzelés**, hiszen kapcsolódik más nemzetközi programokhoz. Különösen szoros kapcsolatban áll a Millenniumi Fejlesztési Célokkal, az Oktatást Mindenkinnek nevű kezdeményezéssel, illetve az ENSZ Írásbeliség Évtizedével (UNESCO, 2005).

A Fenntarthatóságra Nevelés Évtizedének általános **célja, hogy a fenntarthatóság alapelveit, a hozzá kapcsolódó értékeket és a megvalósításához szükséges gyakorlatokat egyesítse a nevelés, oktatás és tanulás minden aspektusával**, így érve el azt a magatartás-változást, amely – mind a jelen, mind

a jövő generációi számára – egy fenntartható jövő megvalósítását eredményezi. A kezdeményezés alapvető törekvése, hogy a fenntarthatósággal kapcsolatos alapelveket, értékeket és a megvalósításhoz szükséges gyakorlatokat **az egyes kormányok integrálják az oktatási rendszereikbe**, a nevelési és oktatási stratégiáikba, illetve lehetőség szerint a nemzeti fejlesztési terveikbe. Fontos továbbá a nyilvánosság környezeti tudatosságának növelése és az állampolgárok lehető legszélesebb körű részvétele a programban. A fenntarthatóság és a hozzá kapcsolódó nevelési és oktatási gyakorlatok sokféleképpen megvalósulhatnak, nem létezik egyetlen univerzális modell, amely minden körülmények között érvényes. Van egy általánosan elfogadott megegyezés a fenntarthatóság elveivel és az azt támogató koncepciókkal kapcsolatban, ám a megvalósítás során mindenképpen lesznek szükségszerű eltérések a helyi tartalmak, prioritások és megközelítések tekintetében (UNESCO, 2005).

A megvalósítás támogatására az UNESCO kidolgozott egy **nemzetközi megvalósítási tervet** (International Implementation Scheme). A megvalósítási terv célja, hogy keretet biztosítson minden partner számára a programban való eredményes közreműködésre. A megvalósítási terv stratégiai dokumentumként szolgál, amely elsődlegesen **az egyes nemzetek vállalásaira koncentrál**, emellett összefoglalja Fenntarthatóságra Nevelés Évtizedének céljait és feladatait, majd ezek kapcsolatát más nevelési és oktatási mozgalmakkal. A terv bemutatja a megvalósítás hét stratégiáját:

1. jövőképzés és -képviselet;
2. tanácsadás és tulajdonlás;
3. partnerség és hálózatok;
4. kapacitásépítés és képzés;

5. kutatás és innováció;
6. az információs és kommunikációs technológiák használata;
7. nyomonkövetés és értékelés (UNESCO, 2005).

3.4. A nevelés és oktatás szerepe a fenntarthatóság megvalósításában

A nevelés és oktatás szerepe a fenntarthatóság megvalósításában nagy hangsúlyt kap az 1990-es évektől bevezetett ENSZ-programokban.

Az Agenda 21 tartalmazza a fenntarthatóság megvalósítására irányuló környezeti nevelési javaslatokat. Az akcióprogram elsődleges pedagógiai célja a társadalom tudatosságának a fenntarthatóság elveivel összhangban történő fejlesztése. A fenntarthatóság elveivel összhangban cselekvő társadalom elérése érdekében **valamennyi állampolgár számára, valamennyi szinten** szükséges a környezeti tudatformálás. Ebben kiemelt szerepet kap a nyilvánosság tájékoztatása, valamint a fenntarthatóság-központú nevelés, oktatás és képzés előmozdítása. Mindemellett hangsúlyos **a gyerekek és fiatalok bevonása** a fenntarthatóság megvalósításába (Bulla és mtsai, 1993).

A 2002-es johannesburgi világcsúcs álláspontja szerint a fenntarthatóság megvalósítása során fontos a bioszféra *egészének* védelme, beleértve az embert, a különféle állat- és növényfajokat, a természeti erőforrásokat, illetve az embereket egyaránt. Az emberek védelmének érdekében – többek között – prioritást élvez a megfelelő **nevelés, oktatás és képzés biztosítása**. Fontos kiegészítés, miszerint a fenntarthatóság által támasztott kihívásoknak a globalizáció új dimenziót ad. Ebből adódóan elengedhetetlen a nemzeti és nemzetközi összefogás,

együttműködés és partnerség a kitűzött célok megvalósításában; a megfelelő **környezeti nevelés, oktatás és képzés biztosítása; az emberek környezettudatosságának fejlesztése**; illetve a tudományos kapacitás növelése (UN, 2002).

A 2012-es riói konferencia értelmében a fenntarthatóság megvalósításában **a nevelés, oktatás és képzés; a tudomány; illetve a gyerekek és fiatalok részvétele** kiemelt szerepet kap. A konferencia jelentése szerint a fiatalok a jövő gondnokai, ennek érdekében szükséges a fiatal generációk minőségi neveléshez és oktatáshoz való hozzájárítása az oktatási rendszer valamennyi szintjén és színterén. Ebből adódóan elengedhetetlen a **fiatalok aktív részvétele a döntéshozási folyamatokban és a fenntarthatóság megvalósításában**, a fiatalok érdekeinek szem előtt tartása és nézeteik elfogadása, illetve a velük folytatott párbeszéd. A fenntarthatóság megvalósításában kiemelt jelentősége van továbbá a **nyilvánosság informálásának; valamint a nevelés, oktatás és képzés minden szinten** történő biztosításának – ideértve az oktatási rendszert és a munkahelyet is. A fenntarthatóság elveinek megfelelően **valamennyi állampolgárnak joga van a számára megfelelő és minőségi neveléshez és oktatáshoz**, ennek értelmében az alapfokú oktatásnak egyetemesen elérhetőnek kell lennie. Különösen fontos a fejlődő országok lakosai, a nők, a fogyatékkal élők, az őslakosok, a helyi és etnikai közösségek, illetve a vidéki lakosság egyenlő hozzáférése a neveléshez és oktatáshoz (UN, 2012).

A Fenntarthatóságra Nevelés Évtizedének általános célja, hogy a **fenntarthatóság alapelveit**, a hozzá kapcsolódó értékeket és a megvalósításhoz szükséges gyakorlatokat **integrálja a nevelés, oktatás és képzés minden területébe**, így érve el azt a magatartás-változást, amely mind

a jelen, mind a jövő generációi számára a fenntarthatóság megvalósítását eredményezi (UNESCO, 2005).

A Millenniumi Fejlesztési Célok keretrendszere felhívja a figyelmet arra, hogy az **alapvető emberi jogok** tiszteletben tartása elvitathatatlan feltétele az emberi méltóságnak, így ezek biztosítása hozzájárulhat valamennyi cél teljesítéséhez. A célokat tekintve kiemelt figyelmet érdemel az **egyetemes alapfokú oktatás megvalósítása**, a nemek közötti egyenlőség és a nők egyenjogúságának elősegítése, a környezeti fenntarthatóság biztosítása, illetve a fejlődés érdekében történő globális partnerség kialakítása. Az egyetemes alapfokú oktatás megvalósításában kulcsfontosságú eszköz **a minőségi nevelés és oktatás** (UN, 2001).

A Fenntartható Fejlesztési Célok egy, a bolygó, illetve az emberek jóléte érdekében megfogalmazott cselekvési tervnek tekinthető. A keretrendszerben **inkluzív, méltányos, minőségi és élethosszig tartó tanulásról szóló vállalások** jelennek meg, amelyek elérését az oktatás minden szintjén teljesíteni kell. A keretrendszerben megjelenik a **minőségi oktatás** biztosítása, az **alapfokú oktatás** elérhetővé tétele mindenki számára, illetve **a nők egyenlő hozzáférése** a minőségi oktatáshoz (UN, 2015).

3.5. A fenntarthatóság megvalósításához kapcsolódó nevelési és oktatási célok az ENSZ-programokban

A fenntarthatóságra nevelés alapelveiből adódóan az ahhoz kapcsolódó célokat két kategóriába soroltam: a fenntarthatóság főként társadalmi, illetve főként környezeti aspektusaival kapcsolatos célok. A bemutatás az alábbiakban ezt a kettős kategorizálást követi.

3.5.1. A fenntarthatóság társadalmi aspektusaival kapcsolatos nevelési és oktatási célok

Az elemzett dokumentumokban található nevelési és oktatási célok tekintetében az 1987-es Közös Jövők jelentés szerint a fenntarthatóság megvalósításában a nevelés és oktatás feladata

- › az írni-olvasni tudás általánossá tétele;
- › a nők és férfiak beiskolázási aránya közötti különbség csökkentése;
- › a középfokú oktatás kiterjesztése;
- › a gyakorlati és szakmai ismeretek bővítése;
- › megfelelő eszközök biztosítása a nevelés, oktatás és képzés valamennyi szintje és résztvevője számára;
- › az oktatás színvonalának javítása;
- › az oktatás helyi viszonyokhoz való adaptálása;
- › a társadalom- és természettudományokat, valamint a humán ismereteket magába foglaló ismeretek átadása (Persányi, 1988).

Az Agenda 21 nevelési és oktatási céljai között szerepel

- › a nemek szerinti megkülönböztetés megszüntetése az oktatásban;
- › a nők írástudatlanságának, illetve alapképzettség terén tapasztalható hiányosságainak orvoslása;
- › megfelelő középfokú oktatás és szakképzési biztosítása a fiataloknak;
- › a tantervek felülvizsgálata a közösség igényeit, valamint a tudományos, kulturális és társadalmi érzékenységet tekintve;
- › a nonformális oktatás előmozdítása helyi, regionális és országos szinten (Bulla és mtsai, 1993).

A 2002-es johannesburgi világcsúcs értelmében fontos

- › az írástudatlanság felszámolása;
- › az élethosszig tartó tanulás támogatása;
- › a megfelelő nevelés, oktatás és képzés biztosítása;

- › a széleskörű formális és nonformális, illetve folyamatos nevelési és oktatási lehetőségek biztosítása a közösség minden tagja számára;
- › a nevelés, oktatás és képzés, illetve a tudomány és a kutatás támogatását lehetővé tevő környezet kialakítása;
- › az elméleti tudással szemben a gyakorlati tudás hangsúlyozása;
- › a fejlődő országok diákjai, kutatói és mérnökei számára hozzáférés biztosítása az információs és kommunikációs technológia programjaihoz;
- › a tapasztalatok cseréje a fejlett és fejlődő országok tudósai és tanárai között;
- › együttműködés és a partnerség javítása a kutatóintézetek, az egyetemek, a magán-szektor, a kormányok, a nem kormányzati szervezetek, a különféle hálózatok, illetve a fejlődő és fejlett országok között;
- › a helyi és őslakos tudás elismerése és beépítése a gyakorlatba (UN, 2002).

A 2012-es, Rio de Janeiro-ban megrendezett konferencia álláspontja szerint a fenntarthatóság feladata elősegíteni

- › a nevelésen és oktatáson keresztül valamennyi gyermek fejlődését és kiteljesedését;
- › a nők, a fogyatékkal élők, az őslakosok, a helyi és etnikai közösségek, illetve a vidéki lakosság egyenlő hozzáférését a neveléshez és oktatáshoz;
- › az alapfokú oktatás egyetemes elérhetővé tételét;
- › a nevelés, oktatás és képzés minden tanulási szintén történő biztosítását – ideértve az oktatási rendszert és a munkahelyet is;
- › az élethosszig tartó tanulás elősegítését;
- › a fiatal generációk minőségi neveléshez és oktatáshoz való hozzájutását az oktatási rendszer valamennyi szintjén és színterén;
- › a nyilvánosság informálását;
- › a nevelési és oktatási infrastruktúra kiépítését és erősítését;

- › a nevelésbe és oktatásba történő befektetés növelését;
- › nagyobb nemzetközi együttműködés kialakítását;
- › a nemzetközi partnerség, csereprogramok és ösztöndíjak támogatását;
- › az oktatási rendszer kapacitásának javítását;
- › a fenntarthatóság elveinek integrálását a tanárképzésbe;
- › az információs és kommunikációs technológiák hatékonyabb használatát;
- › az iskolák, közösségek és hatóságok közötti együttműködés növelését;
- › az egyes diszciplínák szoros együttműködését (UN, 2012).

A Millenniumi Fejlesztési Célok keretrendszerének második célja az egyetemes alapfokú oktatás megvalósítása. Ennek értelmében szükséges

- › az alapfokú oktatás elérhetővé tétele mindenki számára (nemtől, életkortól, faji és etnikai hovatartozástól függetlenül, a fogyatékkal élőket, migránsokat, őslakosokat, gyerekeket és fiatalokat, különösen a kiszolgáltatott helyzetben lévőket is beleértve);
- › a nők egyenlő hozzáférése a minőségi oktatáshoz, a gazdasági erőforrásokhoz és a politikai részvételhez;
- › a döntéshozók ösztönzése arra, hogy a lányok neveléshez és oktatáshoz való egyenlő hozzáférését biztosítsák;
- › a kormányok, helyi közösségek és a nemzetközi közösség ösztönzése arra, hogy erőforrásaik jelentős részét a nevelésre és oktatásra fordítsák – különös tekintettel az iskolaépületek, taneszközök és tanárok támogatására;
- › az oktatási rendszerek lánygyermek szükségleteihez történő igazítása, különös tekintettel a szegény háztartásokból származó lánygyermekre;

- › az iskolai étkeztetési és ételmezési programok támogatása, ezáltal a beiskolázási arányok javítása (UN, 2001).

A Fenntartható Fejlődési Célok keretrendszere támaszkodik a Millenniumi Fejlesztési Célokra, ebből adódóan az egyetemese alapfokú oktatás megvalósítására irányuló törekvések ebben is megjelennek.

A keretrendszer oktatással és neveléssel kapcsolatos célkitűzései az alábbiak:

- › ingyenes, méltányos, minőségi, releváns és hatékony tanulási környezetet teremtő alap- és középfokú iskola biztosítása valamennyi gyerek számára;
- › minőségi koragyermekkori fejlődés, ellátás és iskolaelőkészítő oktatás biztosítása valamennyi gyerek számára;
- › nemek közti egyenlőség biztosítása a nevelésben és oktatásban;
- › „egyenlő hozzáférés biztosítása az oktatás és szakképzés minden szintjén a sérülékeny csoportok számára, beleértve a fogyatékkal élőket, az öslakosokat és a kiszolgáltatott helyzetben lévő gyermekeket” (UN, 2015, 23. o.);
- › az írás, olvasás és számolás elsajátításának biztosítása a fiatalok felnőttek számára;
- › a gyerekek, a fogyatékkal élők és a nemek sajátosságainak megfelelő nevelés és oktatási létesítmények építése és korszerűsítése;
- › biztonságos, erőszakmentes, befogadó és hatékony eredmények elérésére ösztönző tanulási környezet biztosítása mindenki számára;
- › a megfizethető és minőségi műszaki-, szakmai- és felsőfokú oktatáshoz való egyenlő hozzáférés biztosítása valamennyi állampolgár számára;
- › a munkavállaláshoz, tisztességes munkához és vállalkozói tevékenységhez szükséges tudásszint biztosítása valamennyi állampolgár számára;
- › a fejlődő országok – kiváltképp a legkevesbé fejlett országok, a fejlődő kis-szi-

getországok, illetve az afrikai országok – számára nyújtott ösztöndíjak számának növelése;

- › a fejlődő országokban a szakképzéshez, az információs és kommunikációs technológiákhoz, a műszaki, mérnöki és tudományos programokhoz, illetve a felsőoktatáshoz való hozzájutás támogatása;
- › a képesített oktatók számának növelése, különös hangsúlyt fektetve a fejlődő országok esetében, a nemzetközi együttműködés keretében megvalósuló tanárképzésre (UN, 2015).

3.5.2. A fenntarthatóság környezeti aspektusaival kapcsolatos nevelési és oktatási célok

A Közös jövőnk jelentés környezettel kapcsolatos nevelési és oktatási tartalmai és céljai között szerepel

- › a környezeti tényezők iránti nagyobb felelősségtudat kialakítása;
- › a természeti és emberi erőforrások, valamint a fejlődés és a környezet közötti összefüggések felismerése;
- › környezetvédelmi tartalmak oktatása;
- › a diákok különféle környezeti mozgalmakba való bevonása;
- › a környezeti problémákról történő tájékoztatás a felnőttoktatásban, a munkahelyi továbbképzésekben, valamint a médiában;
- › a helyi erőforrásokkal való gazdálkodáshoz szükséges ismeretek beillesztése a tantervekbe (Persányi, 1988).

Az Agenda 21 a környezettel kapcsolatos nevelés és oktatás gyakorlati megvalósítására vonatkozóan javasolja

- › a fenntarthatóság elveivel összhangban lévő környezeti nevelés és oktatás elérhetővé tételét az oktatási rendszer minden szintjén és színterén;
- › a gyerekek és fiatalok környezeti nevelési és oktatási lehetőségeinek szélesítését;

- › a fiatalok és gyerekek bevonását támogató programok kidolgozását a környezeti és fejlődési kérdésekkel kapcsolatban;
  - › a fenntarthatóságot magukban foglaló oktatási stratégiák kialakítását;
  - › a környezeti tartalmak beépítését a tantervekbe;
  - › a környezetre vonatkozó oktatási anyagok tudományos megalapozottságát;
  - › a gyerekeknek szánt oktatási eszközök gyerekközpontú szemléletét;
  - › a már meglévő, környezeti tartalmú programok fejlesztését;
  - › országos környezeti nevelési koordináló és tanácsadó testületek felállítását;
  - › a környezeti nevelést és oktatást szolgáló hálózatok támogatását;
  - › segítség biztosítását az iskolák környezeti munkaterveinek kidolgozásában;
  - › a személyes környezeti felelősségérzet és a fenntarthatósággal kapcsolatos elkötelezettség kialakítását;
  - › a nyilvánosság környezeti és fejlődési problémák iránt tanúsított érzékenységének növelését;
  - › az oktatási létesítmények ösztönzését a lakosság tájékozottságának növelésében;
  - › a munkamódszerek javítását az oktatással és a társadalmi tudatformálással kapcsolatban;
  - › a nemzeti parkok, rezervátumok, illetve ökológiai örökséget őrző területek bevonását a környezeti nevelésbe és oktatásba;
  - › a helyi közösségekben elterjedt, tradicionális oktatási rendszerek elismerését;
  - › a környezeti problémákkal foglalkozó felnőttek oktatási képzési programok támogatását;
  - › a döntéshozók környezeti képzésének érdekében speciális, posztgraduális képzések indítását;
  - › előkészítő és továbbképző programok indítását a tanárok, közigazgatási dolgozók, a tantervek készítői, illetve a nonformális területen dolgozó oktatók számára;
  - › a környezeti képzés igényeivel egyező szakmai továbbképző programok indítását;
  - › a képzési programokkal, tantervekkel, módszertannal, valamint az értékelési eredményekkel kapcsolatos helyi, országos, regionális és nemzetközi információ- és tapasztalatcsere ösztönzését (Bulla és mtsai, 1993).
- A 2002-es, johannesburgi világsúcs értelmében fontos
- › a fenntarthatóság elveinek és tartalmának beillesztése az oktatásba;
  - › megfelelő környezeti nevelés, oktatás és képzés biztosítása;
  - › az emberek környezettudatosságának fejlesztése;
  - › a nevelési-oktatási akciótervek és programok a nemzeti, országon belüli és helyi igényekhez történő alakítása;
  - › a fenntarthatóság elveinek integrálása az oktatási rendszerekbe a nevelés és oktatás minden szintjén;
  - › a tudomány és a fenntarthatóságra nevelés hálózatainak erősítése minden szinten;
  - › a nyilvánosság jobb megértésének elősegítése a fenntarthatóságot érintő kérdésekkel kapcsolatban (UN, 2002).
- A 2012-es, Rio de Janeiro-ban megrendezett konferencia felhívja a figyelmet az alábbiakra:
- › a nevelés, oktatás és képzés, illetve a tudomány részvétele a fenntarthatóságban;
  - › a fiatalok aktív részvétele a döntéshozási folyamatokban és a fenntarthatóság megvalósításában;
  - › a fiatalok érdekeinek szem előtt tartása és nézeteik elfogadása, illetve a velük folytatott párbeszéd;
  - › a fenntarthatósággal kapcsolatos tantervek fejlesztése;
  - › a fenntarthatósággal kapcsolatos tudatosság kialakítása a nevelés és oktatás minden szintjén;

- › a fenntarthatósággal kapcsolatos oktatási tartalmak bevezetése valamennyi képzésbe (UN, 2012).

A Fenntartható Fejlődési Célok keretrendszer környezetrel kapcsolatos nevelésre és oktatásra vonatkozó célkitűzései az alábbiak:

- › a fenntarthatósággal kapcsolatos tudás, készségek, képességek és jártasságok biztosítása valamennyi tanuló számára;
- › a fenntarthatóság és fenntartható életmód, az emberi jogok, a nemek közti egyenlőség, a béke és az erőszakmentesség, a globális felelősség, illetve a kulturális sokszínűség belefoglalása a tananyagokba;
- › az éghajlatváltozással kapcsolatos tudatosság növelése;
- › a fenntarthatósággal és a természettel harmóniában lévő életmóddal kapcsolatos tájékozottság biztosítása valamennyi állampolgár számára (UN, 2015).

4. KONKLÚZIÓ

A környezeti nevelés koncepciója számos változáson ment keresztül az elmúlt fél évszázadban. Az 1970-es évektől napjainkig megrendezett ENSZ konferenciák és akcióprogramok alapján megfigyelhető három tendencia e változásban.

Az első tendenciát tekintve az látható, hogy **az 1980-as évekre kialakult a környezeti nevelés főbb eszmei háttere**, s ez után az időszak után a jelentéstartalom nem változott jelentősen. Az alapkonceptió a következő: a környezeti nevelés legfontosabb célja és feladata az állampolgárok magatartásának a környezet védelmére irányuló befolyásolása, vagyis a környezetvédő magatartás kialakítása. A magatartás módosításának feltétele a környezettel kapcsolatos **ismeretek**; illetve az arra épülő **képességek**,

készségek és jártasságok (skills) elsajátításán keresztül a környezetre vonatkozó **tudás** megalapozása. A környezetvédő magatartás kialakításában fontos szerepet játszanak továbbá a környezet iránt tanúsított érzelmek, attitűdök és értékek. Mindezen kognitív és affektív tényezők megléte a **környezeti tudatosság** kialakulásához vezet. A környezet iránti **elköteleződés** szándéka, az ezzel kapcsolatos morális **meggyőződés**, illetve a környezet iránt érzett **felelősségtudat** segít a környezet minőségét érintő kérdésekkel kapcsolatos adekvát magatartás kialakításában. A környezetvédő magatartás magában foglalja a **kritikai szemlélet**, illetve a környezeti ügyekkel és tartalmakkal kapcsolatos ítéloképesség meglétét a **döntéshozásban**. A környezetvédő magatartás során fontos a **kezdeményezésen alapuló részvétel**, illetve a **cselekvésekben megnyilvánuló önkifejezés**. A **problémamegoldó magatartás** eredményezi a **környezet védelmét, megőrzését és javítását**, valamint a **környezeti problémák megelőzését és megoldást**, mindezek következtében pedig az egyén fontos és értékes **tapasztalatokat** szerez.

A második tendencia szerint a köztudatba 1987-ben bevezetett *fenntartható fejlődés* fogalom nagy hatást gyakorolt a környezeti nevelésre, aminek következtében a pedagógiai célkitűzések közt különösen hangsúlyossá vált a fenntarthatóság *elvéinek* megismertetése az állampolgárokkal.

A fenntarthatóság eszméjének megjelenése előtt a környezeti nevelésben ugyanis hangsúlyosabb volt a környezeti fenntarthatósággal kapcsolatos tartalmak tanítása (többek között a bolygó természeti erőforrásainak, természetes és épített környezetének, illetve növény- és állatfajainak védelme). **A fenntarthatóság eszméjének megjelenése után viszont a társadalmi (és az azokkal gyakran összefonódó gazdasági) fenntarthatóság**

kérdései is hasonló mértékű figyelmet kaptak. Ezek között említhetjük például a népességnövekedést; a hátrányos helyzetben lévők és a fejlődő országok támogatását; a nemek közti egyenlőség megteremtését; illetve a mindenki számára elérhető, minőségi oktatás biztosítását.

A harmadik tendencia szerint **az 1990-es évektől kezdődően az ENSZ környezeti neveléssel kapcsolatos törekvései kevésbé elméleti, inkább gyakorlati jellegűek.** A többnyire az előző két évtizedben megfogalmazott célok elérését szolgáló, **hosszú távra szóló, nemzetközi méretekben érvényes** akciótervek és akcióprogramok megjelenésének (Agenda 21, Fenntarthatóságra Nevelés Évtizede, Millenniumi Fejlesztési Célok és Fenntartható Fejlődési Célok) célja a tagállamoknak a környezeti neveléssel

kapcsolatos gyakorlatuk konstruktív irányba történő előmozdítása. Az akcióprogramok keretén belül **a fenntarthatóság megvalósításában a nevelés, oktatás és képzés kiemelten fontos szerepet tölt be.** A fenntarthatóság megvalósítására vonatkozó neveléssel és oktatással kapcsolatos célok között megkülönböztethetünk elsődlegesen **a fenntarthatóság társadalmi, valamint környezeti aspektusaira vonatkozó nevelési és oktatási célokat.** A társadalmi célok főként a minőségi oktatás elérhetővé tételére, a nemek közötti egyenlőség megteremtésére, illetve a nevelés és oktatás színvonalának javítására vonatkoznak; míg a környezeti célok a környezeti tényezők megismerésére, a hozzájuk köthető felelősségtudat kialakítására, valamint a környezeti fenntarthatóság gyakorlati megvalósítására irányulnak.

IRODALOM

- Bulla Miklós, Foltányi Zsuzsa, Moser Judit, Varga Éva és Varga Judit (szerk., 1993): *Feladatok a XXI. századra (Agenda 21). Az ENSZ Környezet és Fejlődés Világkonferencia dokumentumai.* Föld Napja Alapítvány, Budapest. ISBN: 963 04 2944 6.
- Fodor Éva (2020): A fenntarthatóság értelmezése és elvi keretei. *Új Pedagógiai Szemle*, **70**, 1–2. sz. 133–146.
- International Centre for Technical and Vocational Education and Training of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2009): Meeting report: International Expert Meeting on Education and Training for the Changing World of Work: Meeting the Demands of the Business Environment. Meeting held at Hangzhou, China, 7-9 December, 2009.
- International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN); United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (1970): *International Working Meeting on Environmental Education in the School Curriculum. Final Report.* IUCN – UNESCO. Morges; Paris.
- Magyar Környezeti Nevelési Egyesület (MKNE) (2000): *Tbiliszi Nyilatkozat. Kormányközi Konferencia a Környezeti Nevelésről az UNESCO és UNEP közös szervezésében. Zárójelentés.* Magyar Környezeti Nevelési Egyesület. Budapest. ISBN: 963 00 2643 0. 78 o.
- Persányi Miklós (szerk., 1988): *Közös jövőnk.* Mezőgazdasági, Budapest. ISBN: 963 232 660 1.
- United Nations (UN) (1973): *Report of the United Nations Conference on the Human Environment.* United Nations, New York.
- United Nations (UN) (2001): *Road map towards the implementation of the United Nations Millennium Declaration. Report of the Secretary-General.* United Nations, New York.
- United Nations (UN) (2002): *Report of the World Summit on Sustainable Development. Johannesburg, South Africa, 26 August-4 September 2002. Final Report.* United Nations, New York.
- United Nations (UN) (2012): *The future we want. Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development.* United Nations, New York.

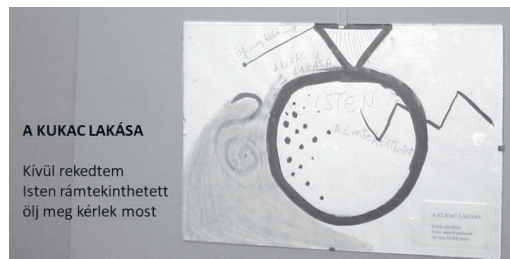
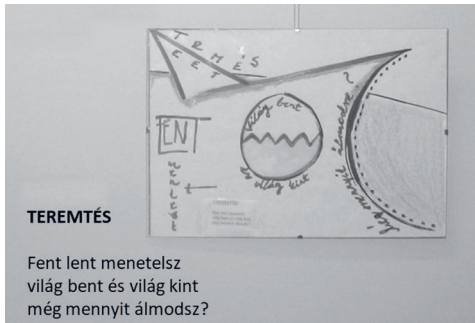
United Nations (UN) (2015): *Világunk átalakítása – Fenntartható Fejlődési Keretrendszer*. United Nations, Budapest.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO); United Nations Environment Programme (UNEP) (1975): *International Workshop on Environmental Education*. UNESCO – UNEP. Report.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO); United Nations Environment Programme (UNEP) (1988): *International Congress on Environmental Education and Training – International strategy for action in the field of environmental education and training for the 1990s*. UNESCO, UNEP. Report. Nairobi, Párizs.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO); Section for Education or Sustainable Development, Division for the Promotion of Quality Education (2005): *United Nations Decade of Education for Sustainable Development. International Implementation Scheme*. UNESCO, Paris.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2014): *Shaping the Future We Want. UN Decade of Education for Sustainable Development (2005–2014). Final Report*. UNESCO, Paris. ISBN: 978 92 3 100053 9.

*Szakképzős diákok körbeadós módszerrel készült közös kép-haiku-alkotásai
(Belvárosi Tanoda, 'Vékonyan sétál' kiállítás, 2005)*